

(аслида *يُؤجِي* وَحَى - *يَجِي* الفلثوي мисол ва ноқис *يُؤي* - ривоят қилмоқ; сирини айтмоқ.

Олим бу боб бўйича юкорида санаб ўтилган барча феъллар турига мисол келтириб ўтган.

2. *فَعَلَ - يَفْعُلُ* яъни ўрта ўзак ҳарфлари ҳозирги-келаси замонда “дамма” бўлган I боб феъллар гуруҳидир. Уларга мисол: *نَصَرَ - يَنْصُرُ* “ёрдам бермоқ”; *يَزُدُّ* аслида *رَدَّ - يَزِدُّ* “кайтармоқ”; *وَدَّ - يُوَدُّ* “севмоқ”. Бу феълни “мисол” ва “мудоъаф” деб атайди. Б.М.Гранде ҳам бундай феълларни “икки маротаба нотўғри” феъллар гуруҳининг “тўғрига ўхшаш ва иккиланган”, яъни 1-ўзак иллатли ҳарф, 2 ва 3-ўзақлар бир хил бўлган феълларга киритган [1:42].

Яна берилган «*ود*» феълнинг ҳозирги-келаси замондаги ўрта ўзак ҳаракатига тўхталадиган бўлсак. Х.К.Баранов луғатида «*ود*» феъли “фатҳа” ва «касра» ҳаракатини олишини айтиб ўтилган [4:418].

Шунингдек бу қолипга *دَامَ - يَدُومُ* «давом этмоқ», (аслида эса *يَدُومُ*); *دَعَا - يَدْعُو* «чакирмоқ», (аслида *يَدْعُو* бўлган), каби феъллар мисол килиб келтирилган

3. *فَعَلَ - يَفْعُلُ* қолипи бўлиб, унга муаллиф қуйидаги мисолларни келтиради. Масалан: *مَنْعَ يَمْنَعُ* «ман этмоқ», *وَضَعَ يَضَعُ* «қўймоқ» (аслида *رَعَى - يَرْعَى* «чўпонлик қилмоқ» (аслида *يَرْعَى*).

«Яъни, шуни билгинки бу боб мисолларини ҳозирги-келаси замондаги “айн”нинг фатҳаси ҳуруф ул-ҳалқ (ҳалқум ҳарфлар) касрасига боғлиқдир, уни нақл қилганларида, унга келтирилган феълларга қарайсан ва ҳалқум ҳарфларнинг бирортаси бўлса, улар: ҳамза ۞, *ح*, *خ*, *ع*, *غ*, *ه* ҳарфлари «лом» ва «айн»нинг, яъни 2 ва 3 ўзакнинг ўрнида бўлади ва агар бу ҳарфларни ишлатсалар, «*يَفْعُلُ*» нинг айнаи касраланади. Масалан: *يَنْصَحُ - يَنْصَحُ*. Касранинг ҳалқум ҳарфларининг бирортасидан олдин ёки кейин тушиб қолиши учун уларга яқин бўлиши керак ва наҳвчилари қийналганларидан касрани беришни хоҳламаганлар, осон ва текис бўлиши учун фатҳани танлаганлар.

Мана шу ўринда товуш илми (фонология) сарф илми билан боғлиқлиги яққол намоён бўлади. Маҳражи ҳалқумдан чиқадиган олти ҳарфларнинг биронтаси феълнинг иккинчи ёки учинчи ўзаги ўрнида келиши ўрта ўзакнинг ҳаракати касра эмас фатҳа бўлишини талаб қилади. Муъиззийнинг “*يعافونها للكلفة*” ибораси ҳалқум ҳарфлари билан касра келишидан узоқлашадилар деган маънони англатади. Чунки ҳалқум ҳарфлари талафузга оғир ҳисобланади, ва уларнинг касра унлиси билан келиши фонологик жиҳатидан қийин ҳисобланади. шунинг учун бундай феълларнинг ўрта ўзак ундошининг ҳаракати фатҳа бўлади. Муъиззийнинг бу масалага “*فَعَلَ يَفْعُلُ*” бобида тўхталиб ўтиши унинг Басра наҳв мактаби қарашларига эргашувчи эканлигини таъкидлайди. Чунки Куфа ва басра наҳв мактаблари бу масала юзасидан ихтилофга боришган. Замонавий тилшунос олимлар Куфа мактаби қараўлари тўғри эканлигини исботладилар. Доктор Фавзи Ал-Шайб Куфаликлар қарашларини товуш қонуниятлари қўллаб қувватлашни таъкидлаб шундай дейди: бу масала бўйича тўғри фикр Куфаликларнинг қарашларидир. замонавий тажрибалар ҳалқум ҳарфларининг талаффуз қилинишида ва фатҳа билан мустаҳкам боғлиқлик мавжудлигини таъкидлади, чунки ҳалқум товушлари аксарият ҳолларда тилнинг ўзига хос ҳолатда бўлиши билан боғлиқ бўлиб, бу ҳолатга фатҳа мас келади. Классик олимларнинг эътиборини тортган бу ҳодисани замонавий фонологик қонунлари тасдиқлаб беради.

Машҳур олим Б.М.Гранде эса ўзгачарок таъриф беради: араб тилида ўзак ундош товушлар қуйидаги хусусиятлари билан характерланади: баъзилари ўзакда ҳеч қачон ёнма-ён келмайдилар. Бундай ундошлар “бир-бирига мос келмайдиган, тўғри келмайдиган» ҳарфлар деб номланадилар. Улар:

1. Ҳалқум ва увуляр ҳарфлар: ۛ غ خ ح истисно ҳолатларда ёнма ён келишлари мумкин. маслан: عَهْد “ваколат топширмак”, بَخْغ “азият чекмок” ва نَخْغ “сувли бўлмак (ўсимлик)”.

Бу икки олимнинг берган маълумотларида асосан ҳалқум ҳарфлар таърифи берилган.

Юқорида келтирилган маълумотлардан, сўздаги ҳарфларнинг тури ва талаффузи ҳаракатга, яъни қайси унли товуш келишига таъсир қилиши мумкинлигини кўрдиш мумкин. Яъни فَعْل يَفْعُل қолипнинг ҳалқум ҳарфларда касра бўлиши ўрнига, талаффузда осон, текис бўлиши учун фатҳа олинганлиги далилида намоён бўлди. Агарда мана шу бобдаги иккинчи ва учинчи ўзаклари ҳалқум ҳарфли бўлган сўзлар:

جَهَر - “баланд гапирмок”; خَلْغ - “ечмок”; رِبْع - “чўпонлик қилмок”; دَعَم - қўллаб-қувватламок; صَلَح - яхши бўлмак; شَأْم - бахтсизлик келтирмак; سَحَب - тортмок, чиқариб олмок; سَخَط - айлантирмок; بَعَج - беркитмок; بَعَث - тўсатдан содир бўлмак» феълларини мисол қилиб олсак, ҳозирги замон луғатларида бу феълларнинг ўрта ўзаклари фатҳа билан ифодаланган.

4. فَعْل يَفْعُل. Масалан: حَمَدَ يَحْمَد “мақтамок”, عَضَّ يَعْضُ “тишламок”, وَضَرَ يَوْضِر “кир бўлмак”, وَسَعَ يَسَع “кенг бўлмак”, يَبَسَّ يَبْسُ “тушкунликка тушмок”, خَافَ يَخَاف “қўрқмок”, حَيَّ يَحْيَى “кучли бўлмак”, قَوِيَ يَقْوَى “қўрқмок, ҳавотирланмок”, هَابَ يَهَاب “қўрқмок”, وَجَّعَ يَجْعُ “едирилмок”, وَجَّعَ يَجْعُ “едирилмок”.

Яъни, Билгинки бу бобдаги мисол феълларининг ҳозирги-келаси замонида «ۛۛ» нинг тушиб қолиши, масалан: وَسَعَ يَسَع ва وَطِئَ يَطِئ каби феъллардаги “айн” (иккинчи ўзак)нинг фатҳаси ҳалқум ҳарфларининг касрасидан ўтгандир. «Вов» тушиб қолмайдиган мана бу мисолларда وَجَلَ يَوْجَل ва وَبَى يَوْبَى “айн” (иккинчи ўзак)даги фатҳа аслийдир.

Берилган “вав”нинг тушиб қолишини Б.М.Гранденинг куйидаги таърифи билан аниқлаштирамиз: «Яъни, биринчи ўзак ҳарф “вав” бўлган, ҳозирги-келаси замонда ўрта ўзаги «i» (فَعْل - يَفْعُل) қолипидаги барча феъллар ва кўпгина қисми ўрта 1 ўзаги “а” бўлган (асосан فَعْل - يَفْعُل қолипидаги иккинчи ва учинчи ўзак ҳарфлар ҳалқум ҳарфлар бўлган феъллар) биринчи боб ҳозирги-келаси замон аниқ даражасида ва буйруқ шаклида 1-ўзак ҳарф (яъни “вав”) тушиб қолади» [1:215].

Берилган бу таърифда Муъиззийнинг ҳам фикрлари қисман бўлса-да намоён бўлган. Шунингдек Грандеринг таърифига назар ташласак, унда ҳозирги-келаси замонда ўрта ўзаги “а” бўлган “мисол” феълларнинг кўпгина ҳолларда биринчи ўзаги “вав” тушиб қолади, деб унинг тушиб қолмайдиган ҳолатига ишора қилади ва шундай дейди: “ҳозирги келаси замонда ўрта ўзаги “а” бўлган феълларнинг бир қисми ва ўрта ўзаги «и» бўлган барча феъллар 1-ўзак ҳарфини (яъни вав) сақлаб қоладилар. масалан: وَجَلَ يَوْجَل “қўрқмок”, وَجَعَ يَجْعُ “оғрик ҳис қилмок”, وَجَّعَ يَجْعُ “қўрқмок”, وَجَّعَ يَجْعُ “қўрқмок”, وَجَّعَ يَجْعُ “қўрқмок” [1:216].

Муҳаммад Муъиззий эса умуман бошқача таърифни берганини, яъни “вав”нинг тушиб қолмаслиги айннинг фатҳаси аслийлигидандир деб айтганини юқорида кўриб ўтдик.

Лекин “вав”нинг тушиб қолмаслиги учун айндаги фатҳанинг қайси бири аслий ёки аслий эмаслигини билиш ҳақида ҳеч нарса дейилмаган.

Шу ўринда Гранденинг 1-ўзаги «Вов» бўлган «мисол» феълларга берган эслатмасини ҳам бериб ўтсак. Унда шундай дейилади: “бу турдаги баъзи феъллар ҳозирги-келаси замонда (имперфектда) бир нечта курунишларига эгадир. Масалан: وَجَلَ يَوْجَل “қўрқмок”, феълидан يَجْلُ يَجْلُ “қандайдир таомни хоҳламок” феълидан يَوْحُمُ يَوْحُمُ “қандайдир таомни хоҳламок” [1:216].

Абул Баракот ал-Анбари: وَجَلَ يَوْجَل да тўртта вариант бор: биринчиси “вав”ни саҳиҳ феъллар каби ишлатиш, бу машҳур вариант, иккинчиси “يَجْلُ” бунда “вав” олдидан

фатҳа келгани учун ва “йа” ва “вав”нинг жам бўлишидан қочиб “алиф”га айланган, учинчиси “вав”нинг “йа” га айланиши "يَجَلُّ" каби. шу йўл билан سید ва میت сўзлари ясалган, фақат يَجَلُّ сўзида “йа” биринчиси ҳаракатлангани учун идғом қилинмаган, бу икки сўзнинг асли سید ва میت, тўртинчи вариант "يَجَلُّ", бу вариантда ҳам “вав” “йа”га айлантирилган, фақат ундан олдинги ҳарф касраланган, чунки بَعَادَ وَمِيزَان وَمِيقَاتِ ўзларига қиёс қилинган, бу сўзларнинг асли وَمِيزَان، وَمِوقَاتِ، وَمِوَزَان، چۈنكى بۈ سۆزلار الِوَعْدِ سۆзларидан ясалган, яъни “вав” сукунланганда ундан олдинги ҳарф касраланади, шуни улар “йа” га айлантиришган [2].

Бу мавзуни Ибн Усфур ал-Ашбилиий ҳам ўзининг “ал-Мумтиъ ал-Кабир фи -с-сарф” асарида ёритиб юқоридаги иккинчи вариантни, яъни “вав” ни “алиф”га айланишини жоиз дейди, “вав”ни “йа” га айланишини жоиз эмас дейди [3].

Бу таърифдан шу нарса аён бўлдики, биргина I боб ўтган замондаги феълнинг ҳозирги-келаси замони бир нечта формаларга эга бўлиши мумкин.

Вовнинг тушиб қолиши ёки сақланишига қайтадиган бўлсак, кўрилган таърифлардан шуни хулоса қилиш мумкинки, 1-ўзаги «вов» бўлган «мисол» феълларнинг ҳозирги-келаси замонда ўрта ўзаги «и» бўлса, вов тушади; «и» бўлса сақланиб қолади; «а» бўлганларининг кўпчилигида (асосан 2 ва 3 ўзақлар ҳалқум ҳарфли феълларда) тушиб қолади, қисман бошқаларида эса сақланиб қолади.

5. فَعْلٌ – يَفْعَلُ қолипи бўлиб, бу қолипга қуйидаги мисолларни келтиради. Улар: وَلِي يَلِي “фаровонликда яшамоқ”, وَرَثَ يَرِثُ “мерос олмоқ” ва نَعِمَ يَنْعِمُ “эргашмоқ”. [Т.аф. 146]

Бу бобда Муъиззий ҳеч қандай қоидаларни бермай, фақатгина унга мисоллар келтириш билан чекланади.

Бу бобни Б.М.Гранде келтирган қуйидаги эслатма билан тугатамиз. Яъни: «Яъни биринчи бобдаги ўрта ўзаги «и» бўлган баъзи феъллар ҳозиргикеласи замонда «каса» га эгадирлар». маслан وَثَقٌ - يَثْقُتُ [1:216]. Бу қолип ҳам худди биринчи ўзаги «вов» бўлган فَعْلٌ – يَفْعَلُ қолипи каби ҳозирги-келаси замон кўринишининг ясалиши қоидасига тўғри келади.

Аслида فَعْلٌ يَفْعَلُ боби ҳозирги-келаси замонга ўтганда ўрта ўзаги турлича ҳаракатланадиган бобдир. Ўрта ўзаги касралади, фатҳали ва даммали ҳам бўлиши мумкини, шундан келиб чиқиб сулосий мужаррад феълларнинг боблар сони ҳозирги келаси замони бўйича сарф китобларида кўрсатилганидек олтига эмас, балки ундан кўпроқдир дейиш мумкин. Ризоиддин Астрабодий ўзининг كِتَابُهُ شَرْحُ الشَّافِيَةِ китобида бу боб ҳақида шундай дейди: “билгинки فَعْلٌ вазнидаги феълларнинг ҳозирги-келаси замонида ўрта ўзак ундоши касраси фатҳа булиши мукинлиги юзасидан “вав” бўлмаган мисол феъллардан тўрттасида ўрта ўзак ҳам фатҳа, ҳам касра бўлиши мумкин. бу феъллар وَيَسُّ وَيَسُّنَ وَيُسُّنَ وَيُسُّنَ، وَيَسُّنَ وَيَسُّنَ، وَنَعِمَ وَنَعِمَ وَنَعِمَ، وَنَعِمَ وَنَعِمَ وَنَعِمَ، وَنَعِمَ وَنَعِمَ وَنَعِمَ، وَنَعِمَ وَنَعِمَ وَنَعِمَ. “вав”ли мисол феълларда ҳозирги замонда ўрта ўзак ундошини фатҳа билан ҳаракатланганини кўрмаймиз, масалан: وَثَقٌ يَثْقُتُ، وَوَرَمٌ يَرُمُ، وَوَلِيٌّ يَلِي: [2]. Муъиззий бу бобга бошқа феъл турларидан мисол келтирмаган.

6. فَعْلٌ – يَفْعَلُ қолипи бўлиб, унга қуйидаги мисолларни келтиради: شَرَفٌ يَشْرَفُ (бути знатным), وَفَحٌ يَوْفَحُ (бути бесстыдным), يَسُرٌ يَسُرُّ (бути лёгким), طَالٌ يَطُولُ (бути долгим), يَزُخُو (бути ослабленным). Бу қолипга келтирилган мисоллар орасида бу қолипда ясалмаган وَفَحٌ (бути бесстыдным) ўрта ўзак ҳарф (и) бўлган феъл ҳам, шунингдек ўрта узати (а/и) бўлган, ўтим حَبَّ феъли мисол қилинган. Муъиззий эса бу қолипдаги феълларни لَا يَكُونُ، яъни бу боб фақат ўтимсиз бўлади (Т.аф. 146) деб айтади.

Бу бобдаги барча феъллар ўтимли бўлишига барча мактаблар ва барча тилшунос олимлар иттифоқ қилишган. Чунки бу турдаги феъллар ¹أفعال السجایا сирасига киради ва ўтимлилиқ маъносини кўтара олмайди.

Юкорида келтирилган حب феълидан бошқалари бу фикрни тасдиқлайди. БМ.Гранде ҳам бу қолип хусусияти ҳақида шундай дейди: “ ²فَعْلٌ – يَفْعُلُ қолипидаги феъллар кам учраб, улар хусусият ёки доимий сифатга эгаликни билдиради, масалан: كَبُرَ “катта бўлмоқ” [1:123].

Берилган فَعْلٌ қолипининг хусусиятларини Муъиззий келтирган мисолларнинг маъноларида ҳам кўриш мумкин. Уларда ҳам тегишлилик, давомий хусусиятга эга бўлиш маъноси бор.

Адабиётлар:

1. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении М.: Изд. вост. лит., 1963. - 112 с.
2. الإنصاف في مسائل الخلاف بين النحويين الكوفيين والبصريين . أبو البركات الأنباري . دار الفكر ج 2 ص 645
3. بن عصفور الإشبيلي - الممتع الكبير في التصريف. الممتع الكبير في التصريف. مكتبو لبنان ناشرون 1996-ص 283
4. Daminov, Bakhrom (2019) "ACTUAL PROBLEMS OF MODERN ARABIC LANGUAGE," *The Light of Islam: Vol. 2019 : Iss. 4 , Article 20.*
5. Isamutdinov Azizbek Batirovich. (2020). SOURCES OF WORDS LEARNED FROM OTHER LANGUAGES TO ARABIC. *Archive of Conferences*, 9(1), 96-99.
6. Ismailova, Yulduz (2019) "The use of project method in teaching the Arabic language," *The Light of Islam: 2019 (2)*, 13.
7. Kadyrova Madinabonu. (2020). SOME COMMENTS ON THE LEARNING OF ARABIC. *Archive of Conferences*, 9(1), 120-122.
8. KAZAKBAYEV Akbar, (2019) Osobennosti prepodavaniya inostrannix yazikov: problemi i metodi. *The Light of Islam: 2019 (4)*, 14.
9. Kazakbaev, Akbar. (2020) Seli obucheniya sinxronnomu perevodu / Issledovaniya molodix uchenix: materiali XIV mejdunar. nauch. konf. – Kazan': Molodoy ucheniy, 2020. – s. 62-64.
10. Khojiakbar Nuriddinov. (2020). NAMES IN ARABIC AND ENGLISH. *Archive of Conferences*, 9(1), 7-11.
11. Matibaeva Razia Baltabaevna. (2020). USE OF SHORTS IN TRAINING EASTERN LANGUAGE. *Archive of Conferences*, 9 (1), 15-16.
12. Mulasodiqova N. Ways of expression of opinion in Maoniy science // *Religacion. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades. Vol 4. – №20. Octubre 2019. – P. 70-74.*
13. Mulasadikova N. The Concept of Meaning Science And its Definition // *Materials of the XVI International Scientific and Practical conference. Cutting-edge science – 2020. April 30-may 7, 2020. Vol.10. – Washington: New education and science II c 2020. – P. 56-59.*
14. Nigora Mulasodiqova (2019) Sentence in the science of maoniy and its types. *The Light of Islam*, 2019 (2), 14

¹ иш ҳаракат бажарувчисининг туғма ёки табиатида мавжуд сифатига эга бўлиш маъносидаги феъллар

15. Yusupdzhan Sadikov. (2020). TRANSLATION AS ONE OF THE METHODS OF LEARNING FOREIGN LANGUAGES BY SPECIALTY. *Archive of Conferences*, 9(1), 17-19.